

islam, hukuk ve sosyal realite*

Tevhit AYENGİN

Doç.Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Giriş

Sosyal hayatın ayrılmaz bir parçası olan hukuk; teoloji, felsefe, sosyoloji, antropoloji, psikoloji, ahlâk, hukuk bilimi, felsefesi ve metodolojisi gibi ilgi alanları farklı bilimler tarafından, doğrudan ya da dolaylı olarak incelenmektedir. Bunlardan hukuk felsefesi, sosyolojisi ve metodolojisi alanında yapılan çalışmalar temelde, hukukun kökeni problemi ekseninde yoğunlaşmakta ve bu sorun; olgu, ide ve bu iki yaklaşımın sentezi referans alınmak suretiyle tartışılmaktadır. Olgucular, hukukun kökenini evrendeki insanlar arası somut ve ampirik ilişkilerde; idealistler soyut, aşkın, ussal, pozitive üstü bir evrende veya iradede; sentezciler ise realite ve idenin her ikisinde aramışlardır. İslâm hukuk metodolojisinde köken sorunu, ilâhî, beşerî ve toplumsal iradenin boyutları bağlamında değerlendirilmektedir. İlâhî irade, insanlara vahiy yoluyla ulaştırılan metin içerisinden, indiği ortama müdahale ediş biçimi ve gayesi gözetilerek, çıkarılmaktadır.

Sosyal bilimlerde sonuç üzerinde etki eden faktörler çok çeşitlidir ve sayıları da oldukça fazladır. Üstelik kültür değişmelerinin, çeşitli çağlarda farklı faktörlere ağırlık kazandıracak düzeyde yoruma açık olması da mümkündür. Bundan ötürü ayetlerin (nassın)

inişinde etkili olan faktörlerin de değişime açık oluşu ve bu faktörleri yorumlayanların içinde buldukları ortamın etkisinde kalmaları kaçınılmazdır. Nassın inişinde pay sahibi olan etkenlerin nitelik, nicelik ve etki oranları arasındaki farklılıklar, nass ile sosyal realite arasında sabit ve değişmez sebep-sonuç ilişkisinin var olup olmadığı sorusunu akla getirmektedir.

Hukuk ve Sosyal Realite

Hukuk sadece toplumsal ürün, toplumsal hayat da, bütünüyle hukukun hâkimiyeti altında değildir¹. Hukuk normları toplumsal gerçekliğin bir bölümünü biçimlendirmekle beraber ona tamamen hâkim olamaz. Toplumsal gerçeklik de hukukun doğuş ve gelişmesinin tek nedeni olamaz.

Bu sebeple, sosyal realitenin yanında daha değişik etkenlerden söz etmemiz gerekmektedir. “Yer ve zaman bakımından birbirlerine yakın veya komşu olmayan toplumlarda, birbirlerinden habersiz birçok toplumda, birbirine benzer sosyal yapıya sahip oldukları için, ilk bakışta birbirlerinden aktardıkları kanısını veren aynı tip hukukî kurumlara rastlanmaktadır. Öyle ki bütün bu olaylar, her toplumda biyolojik yapı bakımından insanlar aynı kaldığına göre, hukukun dışarıdan toplumsal koşullara bağlılığını, onun toplumsal verilerden, ekonomi ve güç ilişkilerinden, irkî ve coğrafi etkenlerden olduğu kadar, belki bir toplumda sonuçlar doğuran etkenler olarak, tinsel koşullardan, yani değişken diğer tasarımlardan kozal (illî) bir zorunlulukla meydana geldiğini kabul etmeye zorlanmaktadır”². Burada hukuk yalnızca toplumsal bir ürün olarak görünmemekte, aynı zamanda, toplumsal bir etken olarak da rol oynamaktadır. O, insanların iradesi üzerinde etkili bir sosyal güç niteliğindedir. Bu özelliği ile hukuk kuralları, bir toplumdaki bireylerin davranışlarını, etkili bir biçimde, önceden çizdikleri doğrultuya yöneltmekte başarı göstermektedir. Hukukun bir yandan sosyal ürün ve diğer yandan sosyal bir etken olarak ortaya çıkması, onun sosyolojik araştırmaların konusu yapılabilmesi olanağını sağlamakta ve bu araştırmaları meşrulaştırmaktadır³. Evlilik, mülkiyet, borç ilişkileri, ispat usûlleri ve icra yolları, anayasa kuralları gibi aynı insanî ve sosyal ilişkilerden doğan hukuk normları, hemen hemen her toplumda değişik içerikte karşımıza çıkmaktadır. Bundan başka, aktarılmış olmaktan ötürü, ifade yönünden aynı içeriğe sahip olan kanunlar, değişik toplumlara göre farklı bir biçimde uygulanmaktadır.⁴

Toplumun insan davranışlarını düzenleyen normatif bir yönü vardır. Örf, ahlâk ve özellikle hukuk normları

olmadan, toplumsal yaşam devam edemez. Sosyal gerçekliğin bir kısmını oluşturan bu kurumlar, yaşamı, hayatî noktalarda kontrol altında tutar. Ayrıca, maddî realitelerin de insan davranışlarını sınırladığı bir gerçektir. Ancak, insan davranışlarının sadece kozalite (illiyet) prensibi ile belirlendiğini söyleyemeyiz. Bu belirlenemezlik de, olgunun bir ölçüde, kozalite prensibine göre açıklanmasını ortadan kaldırmaz⁵. Öyle ise olgunun oluşmasında ve gelişmesinde, neden-sonuç ilişkisinin yanında, insan iradesi, akli ve duyguları kısaca insan şahsiyeti birlikte etkili olmaktadır.⁶

Kozal yön/sosyal realite ve adalet, eşitlik, ahlâk vb. değerleri içeren normatif taraf/gaye ve hedefin oluşturduğu alt değerler, hukuku birlikte şekillendirirler. Böylece sosyal realite, maddî kalıplara dökülürken, adalet ve ahlâk gibi değerlerle anlam ve içerik kazanmış olur⁷.

İslâm hukuk metodolojisinde köken sorunu, ilâhî, beşerî ve toplumsal iradenin boyutları bağlamında değerlendirilmektedir. İlahî irade, insanlara vahiy yoluyla ulaştırılan metin içerisinde, indiği ortama müdahale edilmiş biçimi ve gyesi gözetilerek, çıkarılmaktadır.

Görüldüğü gibi, sosyolojik düşüncelerle, hukukun sosyal fonksiyonu ve olgunun hukuksal işlevi birlikte ele alınmıştır. Bu sosyolojik yönelişler, hukuka değişik açılardan bakmanın toplumsal yarar açısından daha uygun olacağı noktasını gündeme getirmiştir. Böylece hukuk, dayatıcı olmaktan çıkıp, sosyal realite ile barışık bir tarzda oluşturulmaya, yorumlanmaya ve açıklanmaya başladı. Bu düşüncelerin açılımı hukuk sosyolojisinin bağımsızlaşmasına önemli katkılarda bulunmuştur.

Bütün hukuk sistemleri, toplumsal beklentileri ve ondaki sosyal realiteyi gözetmek zorunda olsalar da, toplumu belirli değerlerin gereklerine doğru götürme ve yönlendirme işlevini amaçlamadıkları zaman, kendilerinden beklenen görevi tam olarak yerine getirmiş olmazlar. Bu sebeple nassın, tarihin belirli bir döneminde yaşamış olan insanların içinde buldukları realiteyi göz önüne alarak, inananlarına yeni ve farklı bir hayat tarzı önerdiği de bir gerçektir.

Vahiy ve Sosyal Realite

Fıkıh, Allah’ın iradesini anlama girişimi olduğuna göre, metin ve yorum ilişkisinin kurulmasında yar-

dımcı olması beklenen iniş dönemine ait olgunun hukukî nassların şekillenmesindeki rolünün araştırılması problemi, her dönemin aktüel konusu olmak zorundadır. Doğal olarak bu sorun, günümüz tartışma konularından birisi olma özelliğini devam ettirmektedir. Öyle ise son dönemlerde dile getirilen nassın olgu ile bağlantısını kurup, bu ilişkiyi yeni hukukî problemlerin çözümünde başlangıç noktası kabul ederek nassı güncelleştirmeye çalışma düşüncesi, sadece bu günün tartışma konusu değildir. İslâm hukuk metodolojisinde çeşitli isimler altında ve değişik amaçları gerçekleştirmek için, fer'î kaynakların geliştirilmiş olması, nass-olgu ilişkisinin mantık ve hedefinden hareketle çağdaş sorunlara cevap arama düşüncesinin sonucudur.

İslâm coğrafyasının hızlı bir biçimde genişlemesi, farklı sorunları beraberinde getirmiştir. Çünkü vahiy döneminde Müslümanların karşılaştıkları problemlerin çoğu, İslâm'ın farklı kültürlerle etkileşime girdikten sonraki sorunlardan büyük oranda farklı idi⁸. Bu sebeple Hz. Peygamber zamanında Kur'ân'dan çıkarılmış olan hükümlere, onun vefatından itibaren ilaveler yapılarak veya mevcut hükümler yeni problemlerin gerektirdiği şekilde yeniden yorumlanarak, çağdaş hukukî problemlere çözümler bulunmaya çalışılmıştır. Değişen şartlar doğrultusunda nasslar ve hadisler üzerinde her yeni düşünüş ve yeniden yorumlama yöntemine "içtihat"⁹; kıyâs ve istihsanın sistematik ilkeleri altında hukukun geliştirilmesinden önceki dönemde nassları yorumlama, onlardaki maslahatı gözeterek yeni problemlere çözüm bulma yöntemine ise "re'y" adı verilmektedir¹⁰

İslâm hukuk metodolojisinde çeşitli isimler altında ve değişik amaçları gerçekleştirmek için, fer'î kaynakların geliştirilmiş olması, nass-olgu ilişkisinin mantık ve hedefinden hareketle çağdaş sorunlara cevap arama düşüncesinin sonucudur.

Hız. Peygamber'in vefatıyla birlikte Kur'ân'ın iniş süreci tamamlanmış ve onun ilk uygulama biçimi olan sünnet/hadis de, sona ermiştir. Sosyal hayattaki değişiklikler kaçınılmaz olduğuna göre, sınırlı nasslarla değişen olaylara çözüm getirmek de, fıkıhın varlık sebebi olmaya devam edecektir. Fıkıh usulü âlimlerinin "Olayların çokluğuna karşılık nassın sınırlılığı"ndan söz ederken dile getirdikleri sorun bundan kaynaklanmaktadır¹¹. Usul âlimleri, sorunlarını "sebebin hu-

susiliği ve lafzın umumiliği" formülü ile çözerken, lafzın umumiliğini "anlama" için, sebebin hususiliğini de kıyas için temel yapmışlardır. Olayların çoğalmasa, fıkıh âlimlerini çeşitli yöntemler altında çözüm bulmaya zorlamıştır. Onlar, nassın dilsel yapısından ve nassın oluşturmak istediği zihinsel hedeflerden yola çıkarak, güncel problemleri çözme uğraşı içerisinde olmayı düşünmüşlerdir. Ancak bunu yaparken nassın özel ve genel gayelerinden uzaklaşmanın merkezden uzaklaşma ile eşdeğer olduğunu her zaman göz önünde bulundurmışlardır. Öyle ise bu temel kriter, yani nassın iniş dönemindeki olguyu gözetme projesi, değişen toplumsal şartların zorlamalarına cevap verirken esas alınmalıdır.

Kur'ân, Hz. Muhammed'e yirmi yılı aşkın bir süre içerisinde vahyedilen kitaptır. Belirlediği değerleri kabul etmeye çağıran bu kitap, indiği ortamda yaşayanlar başta olmak üzere, bütün insanlığa gönderilmiştir. Kur'ân vahyinin, tarihin belirli bir döneminde ve belirli bir bölgedeki toplumu öncelikli olarak muhatap kabul edip, onların problemlerine cevap verdiği ve bu anlamda onların kültürel çevreleri ile sıkı bir ilişki içerisinde olduğu muhakkaktır. Bu ilişkinin boyutları, Kur'ân'ın mevcut duruma müdahale ediş biçiminde açıkça görülmektedir.

Kur'ân metninin, öncelikli olarak, iniş dönemindeki sosyal realiteyi gözetmiş olması onun soyut, zaman ve mekâna karşıt bir ortama değil, insanın özgün alanına yönelik olduğunun bir göstergesidir. Bu nedenle aşkından gelmiş olan nass, tamamen beşerî beklenti, istek ve sorular tarafından tayin edilip belirlenmiş olmasa bile, beşerî realitenin güçlü yansımalarını taşımaktadır¹². Dönemin insanların soruları, tavırları, kabulleri, kısaca olgusu, bir bütün olarak vahyin ilgi alanına girmekte ve nass bunları yeniden anlamlandırırken, olgu aracılığı ile kendi amacını insanların anlayacakları tarzda sunmaktadır.

Dolaylı anlatımı yani *sana soruyorlar, senden fetva istiyorlar, şüphesiz Allah (şöyle söyleyenleri) işittir* gibi ifadeleri içeren nassların, beşerî sorunlara çözüm amacıyla gönderilmiş olması, nassla olgu arasındaki yakın ilişkiyi göstermektedir¹³. Bu ifadelerle başlayan ayetler; soyut gerçeklikler¹⁴, doğal olaylar¹⁵, hukukî konular¹⁶, tarihî bilgiler¹⁷ sosyal çöküntü¹⁸, ve ekonomik yardımlaşma¹⁹dan söz etmektedir. Beşerî beklentilerin ve sorunların bu şekilde ele alınış biçimi, nassın olguya cevap olarak inmekte olduğunun işaretidir²⁰.

Sosyal hayatta her zaman hissedilebilen ilâhî yönlendirme sonuçlarına, Hz. Muhammed (sav) önderliğinde gerçekleşen büyük değişim de eklenince, nass-olgu arasında, *nesnel onay* anlamında bir ilişkinin olmadığı ortaya çıkar. Çünkü nassın bir takım normatif hedefleri vardır ve hiç bir Müslüman düşünürün, nassın iniş sürecinde nesnel olduğunu ileri süreceğini zannetmiyoruz. Nassla olgu arasında diyalektik ilişkinin varlığını kabul edenlerin²¹ bile, nassı nesnel veya pasif ya da olguyu onaylamaktan başka bir işlevi olmayan bir unsur olarak anlamadıklarını²² rahatlıkla söyleyebiliriz.

Nassın realiteyi dikkate aldığını veya ondaki somut olayları düzeltmekle işe başladığını söylemek, nassın, sadece, o dönemle sınırlı bir metin olduğu varsayımından farklı bir durumdur. Zira Kur'ân'ın o dönem için getirdiği çözümler Müslümanlara yasama tekniğini öğretmekte ve onların zihni yapılarını şekillendirerek yeni problemler karşısında almaları gereken tavrı da ortaya koymaktadır.

Olgu-nass ilişkisinin etkileşim oranını net ve rakamsal olarak tespit etmek zordur. Bu zorluğa rağmen, nassın sosyal realiteyi gözetme biçiminin, sonraki dönemlerin yasamaları için kaçınılmaz ve dolayısıyla etkileşim biçiminin tespitinin gerekli olduğu da bir gerçektir. Öyle ise vahiy sonrası dönemlerde, nassların literal yapısı ve gönderiliş amacını esas almanın kaçınılmazlığının yanında, kültür ve olgunun vahyin inişindeki etkisini görmezlikten gelmek de imkânsızdır. Bu üç olgudan sadece birisini veya ikisini dikkate alan hukuk çalışması; nassların sadece literal yapısını ve/veya maksadını gözetken anlayış toplumsal beklentilere cevap vermede yetersiz ve eksik, hukuku sosyolojik verilerin doğal sonucu olarak değerlendiren yaklaşım da, değer yargılarından ve hukukun toplumsal hedefinden uzak kalacaktır.

Vahyin sosyal realiteyi değiştirme amacı ifadesinden olgusal özelliği olan tek tek olaylar karşısında nassın takındığı tavrı kastetmekteyiz. Çünkü değerleri ile çatışan bir olguya müdahale eden herhangi bir nassda bile dinin gönderiliş amacı göz önünde bulundurulmuştur. Bu husus, hukuk felsefesinde gaye adı altında şöyle ifade edilmektedir: hukukta *gaye tabiri, vasıtaların maksatlara, parçaların bir bütüne veya bütünü teşkil eden parçaların yekdiğerine intibakı manasını ifade eder*²³. Parça-bütün arasındaki bu uyum, hukuk normları arasında rastgele bir birlikliğin olmadığı kanıtıdır.

Nass normatif ve finalist bir karakter taşımakta ve olması gereken ile çatışanları reddetmektedir. Nassın bu özelliklerinden yararlanarak, onun olgu karşısındaki işlevinin ne olması gerektiğinin ve nassın olguya müdahalesinin, yani onu tamamen ya da kısmen değiştirme veya onaylamasının²⁴ gerekçesi anlaşılabilir. Kelâm ilminde başlayıp, hukuk metodolojisinde akıl, irade, mekâsıd, hüsün kubuh ekseninde yoğunlaşan tartışmalar, nassın gönderiliş amacı hakkında önemli ipuçları vermektedir.

İçki ve kumarın yasaklanmasının mantığı, *şeytan içki ve kumarda aranıza düşmanlık ve kin sokmak; sizi Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister*²⁵ ifadeleri ile açıklanmakta ve bununla akıl ve mal güvenliği garanti altına alınmaktadır. Câhiliye dönemi realitesine²⁶ göndermede bulunarak yapılan bu yasaklamada, nassın amacının, bireysel ve toplumsal sağlığı gözetmek ve haksız kazancın önüne geçmek olduğu görülmektedir. Bu ve benzeri ayetlerden hareketle nassın olguyu değiştirme amacını, kulların maslahatları açısından şu başlıklar altında sıralayabiliriz:

1. İnsanlardan zorluğu kaldırıp, hayatlarına kolaylık getirmek. Bunun gerçekleşmesi için Şâri, ibadet, muamelât ve cezada bir takım kolaylıklar öngörmüştür²⁷. Zorluk ve kolaylık ekseninde meşru kılınan kurallarda adaletin gözetilmesine²⁸ ve insan gücünün sınırlarının zorlanmamasına özen gösterilmiştir²⁹.

2. Yararlı olanları emredip, zararlı olanları yasaklamak. Bireysel yararı gözetme ve toplumsal düzeni sağlama açısından maslahatlar; zarûrî, hâcî ve tahsînî olmak üzere üç kategoride ele alınmaktadır. Bu üçlü taksim, ihtiyaçlar/maslahatların çatışması durumunda önceliği belirlerken hukukçuya ve yasama, yürütme ve yargı faaliyetini icra edenlere yardımcı olmaktadır.

Sonuç

Varlığını, sosyal olmayan bir ortamda, “insan” olarak- sürdürme imkânı olmayan insan, sosyal hayatı kontrol altına alabilmek için birtakım kurumlar geliştirmek zorunda kalmıştır. Bu kurumların en köklüsü olan hukuk, sosyal hayatın idaresinin *neye göreliğini* ve kurallarını belirlemektedir. Fakat ortak bir tanıma ulaşmak zor olsa da, kendisini benzer kurumlardan ayırma zorunluluğu nedeniyle bugüne kadar hukuka ilişkin çeşitli tanımlar yapılmış ve bunlarda hukukun şekil, amaç, işlev ve köken problemi gözetilmiştir.

Nitekim tarihî tecrübeler, hukuk normlarının toplumsal şartlardan zorunlu olarak etkilenmesinin, olgusal

değişiklilerin yaşamada dikkate alınmasının, hukukun uygulanabilirliği ve sürekliliğinin garantisini sağladığını göstermektedir. Aksini düşünmek, şartlar ne olursa olsun bütün insanları zaman ve mekân boyutunu dikkate almadan, şekil ve içerik bakımından aynı hükümlerle sorumlu tutmak anlamına gelmektedir.

Nassın, indiği ortama ait tarihî, sosyal ve hukukî somut verileri kullanmış olması, adı geçen yapıların vahyin ilgi alanına girdiğini ve inişine etki ettiğini göstermektedir. Ancak bu etki, her zaman yönlendirici, belirleyici ve sınırlayıcı bir nitelik taşımamaktadır. İslâm, Câhiliye Arap toplumu ve önceki dinlerin kültürel birikimlerinden kendi epistemoloji ve ontoloji anlayışına uygun olanları aynen kabul edip, aykırı olanları reddederken, kendi değerleri doğrultusunda reforme ederek, devam ettirdiği de olmuştur.

Örneğin İslâm tahkim, kısâs, diyet, kasâme, âkile gibi uygulamaları kabul etmiş; kız çocukların öldürülmesi, kadınlara zorla vâris olmak için evlenmelerine engel olunması, yetim ve yoksullara zulmedilmesi, analıklarla evlenmenin doğal karşılanması, ölçü ve tartıda adâletin gözetilmemesi gibi uygulamaları reddetmiş ve kız çocuklarının evlenmesinde velinin yetki ve otoritesi, boşama hakkının kocaya aitliği, kadının veya velisinin kocaya mal vererek boşanmayı istemesi, birden fazla kadınla aynı anda evlilik, mehir, iddet, îlâ, ric'at, zihâr, nafaka, asabe, nesep gibi uygulamaları da kısmen değiştirerek devam ettirmiştir. Böylece insanların tavırları, kabulleri bir bütün olarak vahyin ilgi alanına girmiş ve nass bunları yeniden anlamlandırarak kendi mesajını dönemin anlayışına uygun bir tarzda sunmuştur.

Nass, normatif ve finalist bir karakter taşıdığından, kendi "olması gereken" ile çatışan sosyal realiteleri reddetmektedir. Nassın bu özelliklerinden yararlanılarak, onun olgu karşısındaki işlevini anlayabiliriz. Çünkü hukukla ilgili nassların sadece sosyal realiteyi esas alarak nâzil olduğunu kabul etmek, nassın evrensel boyutunun gözden uzak tutulması anlamına gelecektir. ■

dipnotlar

* Bu makale, *Hukukta Köken Problemi Açısından Sosyal Realite Nass İlişkisi* (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999) adlı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

¹ Abdülhak Kemal, Yörük, *Hukuk Felsefesi Dersleri* (Birinci Kısım), İstanbul 1961, 3. baskı, s. 59.

² Vecdi, Aral, *Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1991, 6. baskı, s. 130.

³ Aral, s. 130.

⁴ Aral, s. 129-130.

⁵ Aral, s. 129.

⁶ Çağıl, *Hukuk Başlangıcı Dersleri*, Birinci Kitap, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1963, 2. baskı, s. 86-87; Aral, s. 52.

⁷ Çağıl, s. 86-87.

⁸ Ahmad Hasan, "Early Modes of İctihâd: Ra'y, Qıyas and İstihsân", *Islamic Studies*, VI/1 (1967), s. 47; Ahmed Emîn, *Fecrû'l-İslâm, Dâru'l-Kitâbu'l-Arabî*, Beyrût 1969, 10. Baskı, s. 235.

⁹ Ahmad Hasan, s. 47.

¹⁰ Ahmad Hasan, s. 47; Ahmed Emîn, s. 235; Muhammed Selâm, Medkûr, *Menâhicü'l-İctihâd fi'l-İslâm fi'l-Ahkâmî'l-Fikhiyyeti ve'l-Akâidiyye*, Matbaatu Câmiatu'l-Kuveyt, Kuveyt 1393/1973, s. 342.

¹¹ Nasr Hâmid, Ebû Zeyd, "Tarihde ve Günümüzde "Kur'ân Te'vili" Sorunsalı", trc: Ömer Özsoy, *İslâmî Araştırmalar*, IX/1-2-3-4 (1996), s. 27.

¹² Sadık, Kılıç, "Nesnellikle Öznellik Arasında Yorum", *İslâmî Araştırmalar*, IX/2 (1996), s. 103.

¹³ Hasan, Hanefî, "el-Vahyu ve'l-Vâki Dirâsetün fi Esbâbi'n-Nüzûl", *el-İslâm ve'l-Hedâse*, Dâru's-Sâki, London 1990, s. 139.

¹⁴ Ar'âf, 7/187; İsrâ, 17/85; Naziât, 79/42.

¹⁵ Bakara, 2/198; Tâhâ, 20/105.

¹⁶ Bakara, 2/217, 219, 222; Mâide, 5/4; Enfâl, 8/1; Nisâ, 4/127, 176; Mücâdele, 58/1.

¹⁷ Kehf, 18/83.

¹⁸ Bakara, 2/220.

¹⁹ Bakara, 2/215.

²⁰ Hanefî, "el-Vahyu ve'l-Vâki", s. 139.

²¹ Hanefî, "el-Vahyu ve'l-Vâki", s. 135-139; Nasr Hâmid, Ebû Zeyd, *Mefhûmu'n-Nass Dirâsât fi Ulûmi'l-Kur'ân*, nşr: el-Merkezü's-Sekâfiyyül-Arabî, Beyrût 1990, s. 24.

²² Hasan, Hanefî, *et-Turâs ve't-Tecdid Mevkifunâ mine't-Turâsi'l-Kadîm*, Dâru't-Tenvîr, Beyrût 1981, s. 11; Ebû Zeyd, *Mefhûmu'n-Nass*, 25, 75.

²³ Rahmi, Çobanoğlu, *Hukukta Gaye Problemi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1964, s. 3.

²⁴ Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ, eş-Şâtübî, *el-Muvâfakât fi Usûl's-Serîa*, nşr: Abdullah Durâz, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 1991, II, 54.

²⁵ Mâide, 4/91.

²⁶ İçki yasağından önce ve cahiliye dönemindeki içki ve kumar olgusu hakkında bk: İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed, *Kitâbu'l-Muhabber*, Dâru'l-Afâki'l-Cedîde, Beyrût ts., s. 237-241, 333-335.

²⁷ Geniş bilgi için bk: Muhammed et-Tâhir, İbn Âşûr, *Mekâsîdü's-Serîati'l-İslâmiyye*, eş-Şirketü't-Tûnusiyye, Tûnus 1985, s. 124-126.

²⁸ Adâletle ilgili ayetlerden bazıları için bk: Nisâ, 4/58; En'âm, 6/115; Nahl, 16/90; Şûrâ, 42/15; Hucurât, 49/9.

²⁹ İnsan gücünün sınırlarının zorlanmadığını ifade eden ayetler için bk: Bakara, 2/233, 286; En'âm, 6/152; A'râf, 7/42; Mü'minûn, 23/62; Talak, 65/7.